

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ REVIEW

Η απάντηση των φιλοσόφων Τέσσερις πιθανές απαντήσεις: Όταν έρθει η ώρα· δεν θέλει να ζήσει άλλο· η ζωή δεν αξίζει· το σώμα δεν μπορεί

Τι ακριβώς εννοούμε με το «πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος»; Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε αυτή την ερώτηση; Στην παρουσίαση αυτή επικεντρώνομαι στο ρήμα 'πρέπει'. Υποστηρίζω πως το ρήμα 'πρέπει' μπορεί να υποδείξει αναγκαιότητα (λογική ή φυσική) ή υποχρέωση. Δεδομένης αυτής της αρχικής ανάλυσης επιχειρώ να δώσω τέσσερις διαφορετικές απαντήσεις στην ερώτηση «πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος»: 1) όταν έρθει η ώρα του· 2) όταν δεν επιθυμεί να ζήσει άλλο· 3) όταν η ζωή δεν έχει πλέον αξία· και, 4) όταν το σώμα δεν μπορεί να υποστηρίξει πλέον τη ζωή.

1. ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΟ ΠΡΕΠΕΙ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους διοργανωτές του συνεδρίου και ιδιαίτερα τον Γιάννη που με προσκάλεσε να συμμετάσχω κι εγώ σ' αυτή τη στρογγυλή τράπεζα, να συζητήσουμε ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα. Όταν ο Γιάννης μου έστειλε τον τίτλο της στρογγυλής τράπεζας, σκέφτηκα πως η ερώτηση που έθετε ήταν ιδιαίτερα περιεργή στη διατύπωσή της, αλλά και γι' αυτό ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Τι ακριβώς εννοούσε με το «πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος»; Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε αυτή την ερώτηση; Όπως μας συμβουλευόταν και στο σχολείο, πριν προσπαθήσεις να δώσεις απάντηση, βεβαιώσου ότι έχεις κατανοήσει (σωστά) την ερώτηση. Θα ήθελα, λοιπόν, να αρχίσω προσπαθώντας να κατανοήσω την ερώτηση, πριν προσπαθήσω να προσφέρω μια απάντηση (ή τέσσερις!).

Ας δούμε ξανά την ερώτηση «Πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος;» και ας την αναλύσουμε στα στοιχεία της: «Πότε», «πρέπει», «πεθαίνει», «άνθρωπος». Θα μπορούσαμε να κάνουμε μια μεγάλη συζήτηση για το τι σημαίνει πεθαίνω, τι ακριβώς σημαίνει θάνατος, πώς ορίζεται ο θάνατος. Ή θα μπορούσαμε να συζητήσουμε τον όρο άνθρωπος, ποιος είναι ο άνθρωπος, ποιος λογίζεται ως άνθρωπος. Ή το πότε, σε ποια ηλικία; σε ποιες συνθήκες; κ.λπ. Θα προτιμήσω να επικεντρωθώ σε μια άλλη λέξη, στο ρήμα 'πρέπει'. Τι σημαίνει

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2016, 33(Συμπλ 1):30–34
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2016, 33(Suppl 1):30–34

A. Κερασίδου

The Ethox Centre, Nuffield Department
of Population Health, University of
Oxford, Oxford, UK

Philosophers' answer: Four possible
answers: when time has come; no
wish to live anymore; not worth
living; body cannot sustain life

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου:

Αναγκαιότητα
Αξιοβίωτη ζωή
Διατηρήσιμη ζωή
Επιθυμία ζωής
Ευθανασία
Καλός θάνατος
Πότε πρέπει να πεθαίνουμε (ΠΠΠ)

πρέπει; Δεν θα παρουσιάσω μια συστηματική ανάλυση του ερωτήματος αυτού, αλλά κάποιες πρώτες σκέψεις.

Το ρήμα 'πρέπει' μπορεί να υποδηλώσει αναγκαιότητα –κάτι το οποίο είναι *αναπόφευκτο* (φυσική αναγκαιότητα, κάτι που προκύπτει από ή υπόκειται σε φυσικούς νόμους)– ή χρειάζεται να γίνει (λογική αναγκαιότητα, κάτι που προκύπτει από λογικό θεώρημα), αλλά και υποχρέωση, κάτι που κάποιος *οφείλει* να επιτελέσει (υποχρέωση, κάτι που προκύπτει από ή υπόκειται σε κάποιον κανόνα ηθικής). Μέσα στην υποχρέωση μπορούμε να διακρίνουμε και την έννοια της προσωπικής επιλογής: η υποχρέωση δεν είναι πάντα και απαραίτητα απόλυτη, όπως είναι η αναγκαιότητα.

Έχουμε, λοιπόν, δύο τρόπους με τους οποίους μπορούμε να κατανοήσουμε αυτή την ερώτηση· αναγκαιότητα και υποχρέωση (Πίνακας 1).¹⁻³

Πίνακας 1. Πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος; Οι δύο σημασίες του 'πρέπει'.

Αναγκαιότητα (φυσική ή λογική)	Υποχρέωση (ηθική)
Αναπόφευκτο	Υποχρεωτικό
Από πού πηγάζει αυτή η αναγκαιότητα; (φυσικός νόμος; λογικό θεώρημα;)	Σε ποιον οφείλουμε την υποχρέωση; Σε ποιον θα λογοδοτήσουμε εάν αποτύχουμε;

Εάν θεωρήσουμε πως το πρέπει υποδηλώνει αναγκαιότητα, αυτό που πρέπει να εξετάσουμε στη συνέχεια είναι το από πού πηγάζει αυτή η αναγκαιότητα (π.χ. από φυσικούς νόμους ή από κάποιο λογικό θεώρημα). Και αντιστοίχως, εάν κατανοήσουμε την ερώτηση ως υπόδειξη υποχρέωσης, θα πρέπει να σκεφτούμε από πού προκύπτει αυτή η υποχρέωση, αλλά και σε ποιον την οφείλουμε· σε ποιον οφείλουμε την υποχρέωση να πεθάνουμε. Είναι υποχρέωση προς τον εαυτό μας; Προς κάποιον ή κάποιους άλλους; Προς την κοινωνία; Ποιός ορίζει πώς πρέπει να διεκπεραιώσουμε αυτή την υποχρέωση; Και σε ποιόν θα πρέπει να λογοδοτήσουμε αν αποτύχουμε; Είναι δυνατόν να αποτύχουμε σε μια τέτοια υποχρέωση; Είναι δυνατόν να μην καταφέρουμε να πεθάνουμε σωστά, με τον σωστό τρόπο, ή στο σωστό χρόνο;

Δέκα λεπτά δεν είναι αρκετός χρόνος να για αναλύσουμε σε βάθος αυτά τα δύσκολα και σύνθετα ερωτήματα. Αλλά ίσως, με το να κοιτάξουμε τέσσερις κοινές απαντήσεις που θα μπορούσαμε να δώσουμε στην ερώτηση «Πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος», είναι μια καλή αρχή για να σκεφτούμε αυτά τα ζητήματα (της αναγκαιότητας και της υποχρέωσης, της σχέσης με τον εαυτό μας, το πώς αντιλαμβανόμαστε τον άνθρωπο κ.λπ.)

Πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος, λοιπόν;

2. ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΣΥΝΗΘΕΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

2.1. Όταν έρθει η ώρα του

Μία πρώτη απάντηση είναι όταν έρθει η ώρα του (π.χ. φυσικός θάνατος). Τι σημαίνει «όταν έρθει η ώρα του»; Η απάντηση αυτή υποδηλώνει μια φαταλιστική, μοιρολατρική, αντιμετώπιση της ζωής. Με τον όρο 'φαταλισμός' (μοιρολατρία) εννοώ την πεποίθηση πως δεν έχουμε τη δυνατότητα να επηρεάσουμε ή να αλλάξουμε καταστάσεις ή μελλοντικά γεγονότα που θεωρούνται αναπόφευκτα. Θέματα ζωής και θανάτου συγκαταλέγονται σε αυτή την κατηγορία. Ο άνθρωπος είναι θνητό ον, και ως τέτοιο κάποια στιγμή φτάνει το τέλος του. Ο θάνατος είναι μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα. Αυτή η αποδοχή του αναπόφευκτου συνεπάγεται και την έλλειψη προσωπικής ευθύνης. Ο άνθρωπος δεν υποχρεούται να ακολουθήσει κάποιους ετερογενείς κανόνες (κανόνες έξω από τον εαυτό του) και άρα, δεν νιώθει το βάρος της υποχρέωσης και να λογοδοτήσει σε κάποιον.

Η έννοια αυτή του φαταλισμού ανταγωνίζεται την έννοια της προσωπικής ελευθερίας, της ελεύθερης βούλησης, όπως θα δούμε και παρακάτω. Αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητα πως αντιτίθεται και στην έννοια της ελευθερίας.^{4,5} Ο Νίτσε, ο οποίος υποστηρίζει αυτή την έννοια του φαταλισμού, θεωρείται και ο φιλόσοφος ο κατεξοχήν υπερασπιστής της

προσωπικής ελευθερίας. Η απουσία ετερογενών κανόνων σημαίνει πως ο άνθρωπος είναι ελεύθερος από το αίσθημα της ενοχής και της δυσαρέσκειας που μπορεί να προκύψει από την υποχρέωση να ακολουθήσει κανόνες εξωτερικά επιβαλλόμενους.⁶ Σημειώνω πως ο φαταλισμός του Νίτσε δεν οδηγεί στην αδράνεια. Τουναντίον. Δεν είναι η έννοια της μοιρολατρίας εκείνης όπου ο άνθρωπος παραδίδεται τελείως και αρνείται να συμμετάσχει στη ζωή, αρνείται να δράσει.

2.2. Όταν δεν επιθυμεί να ζήσει άλλο

Στο άλλο άκρο του φαταλισμού είναι η αυτονομία, η προσωπική και ελεύθερη βούληση. Είναι η δεύτερη απάντηση που θα μπορούσαμε να δώσουμε στην ερώτηση πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος: όταν δεν επιθυμεί να ζήσει άλλο (π.χ. δικαίωμα στην ευθανασία κατ' επιλογή). Αυτός που αποφασίζει πότε και πώς θα πεθάνει είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, το ίδιο το άτομο. Η απόφαση αυτή αντανakλά τις προσωπικές επιλογές του καθενός όσον αφορά τη ζωή, την αξία της ζωής, και την αξία του θανάτου. Ο θάνατος δεν

Πίνακας 2. Πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος; Τέσσερις πιθανές απαντήσεις.

1. Όταν έρθει η ώρα του

- Φαταλισμός (μοιρολατρία· Φ. Νίτσε).
- Ο θάνατος είναι αναπόφευκτος για όλα τα έμβια όντα.
- Αποδοχή του αναπόφευκτου, έλλειψη ευθύνης.
- Απουσία ετερογενών κανόνων, απουσία ενοχής ή δυσαρέσκειας.

2. Όταν δεν επιθυμεί να ζήσει άλλο

- Αυτονομία και ελεύθερη βούληση (Ε. Καντ).
- Προσωπική επιλογή και πράξη που κατευθύνεται από τη λογική.
- Ο άνθρωπος ως λογικό και αυτόνομο ον.
- Φιλελεύθερη αυτονομία: επιλογές συμβατές με προσωπικές αξίες.
- Μη αναγκαιότητα παγκοσμιοποίησης ηθικών κανόνων.

3. Όταν η ζωή δεν έχει αξία

- Πώς ορίζουμε και αποφασίζουμε την αξία της ζωής;
- Ποιοτικά προσαρμοσμένα έτη ζωής (ΠΠΕΖ): διάρκεια ζωής σταθμισμένη με την ποιότητά της.
- Η ζωή έχει αξία όταν πληροί κάποιους όρους, έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (αυτογνωσία, αυτονομία, απουσία πόνου).
- Θεωρία της αξίας του προσώπου.
- Αυτός που αποφασίζει μπορεί να είναι: ο ίδιος ο άνθρωπος, ο γιατρός, η κοινωνία.

4. Όταν το σώμα δεν μπορεί να υποστηρίξει άλλο τη ζωή

- Ο άνθρωπος ως βιολογικό ον.
- Πότε πρέπει να τραβήξουμε την πρίζα του αναπνευστήρα;
- Πότε μια θεραπεία θεωρείται μάταιη;
- Πότε η γενετική ανωμαλία είναι σοβαρή ώστε να απαιτεί/ δικαιολογεί έκτρωση;
- Ιστορικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί και γεωγραφικοί παράγοντες.

είναι μια αναπόφευκτη πραγματικότητα της ζωής όπως την ορίσαμε πριν στο φαταλισμό, την οποία ο άνθρωπος απλά πρέπει να αποδεχτεί, αλλά αποτελεί επιλογή του ίδιου του ατόμου. Είναι η δύναμη της λογικής θεώρησης που κατευθύνει τις επιλογές και τις πράξεις του ανθρώπου. Ένστικτα ή φυσικές τάσεις πρέπει να υποταχθούν στη λογική. Ο άνθρωπος δεν χρειάζεται να δικαιολογήσει ή να λογοδοτήσει για την απόφασή του σε κανέναν άλλον παρά στην ίδια τη λογική.

Η έμφαση στην αυτονομία υποδηλώνει και μια συγκεκριμένη οντολογική θεώρηση του ανθρώπου, ως νοήμονος όντος που έχει την ικανότητα της αυτογνωσίας και της αυτοδιάθεσης, όπως έχουν αναπτύξει οι Εμμανουήλ Καντ και Τζον Λοκ στις θεωρίες τους.^{7,8} Αυτή η έννοια του ανθρώπου πηγάζει από τον Καντ, έχει όμως αξία να σημειώσουμε πως ο ίδιος ο Καντ καταδίκασε την αυτοκτονία ως άλογη πράξη. Επίσης έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε πως τα τελευταία τριάντα χρόνια, στον τομέα της βιοηθικής, και αυτό γίνεται εμφανές στα πλαίσια του διαλόγου για την ευθανασία, η έννοια της αυτονομίας έχει πάρει μια διαφορετική χροιά από αυτή του Καντ· η έννοια που έχει επικρατήσει είναι η της προσωπικής αυτονομίας.⁹ Η προσωπική αυτονομία ορίζεται μέσα στα πλαίσια του φιλελευθερισμού, όπου οι κανόνες για το πώς πρέπει κάποιος να πράξει δεν χρειάζεται να έχουν παγκόσμια ισχύ, όπως τα θεωρήματα του Καντ. Αρκεί απλά να αντανακλούν τις προσωπικές αξίες του κάθε ξεχωριστού ανθρώπου.

2.3. Όταν η ζωή δεν έχει αξία

Τρίτη πιθανή απάντηση, όταν η ζωή δεν έχει πλέον αξία. Πώς μπορούμε ή πώς πρέπει να ορίσουμε την αξία, ή καλύτερα την ποιότητα της ζωής, είναι κάτι που απασχολεί ιδιαίτερα την επιστήμη της ιατρικής, και κυρίως τον τομέα της δημόσιας υγείας. Ποια κατηγορία ασθενών έχει προτεραιότητα; Όταν υπάρχει μόνο ένας νεφρός διαθέσιμος, παραδείγματος χάρη, και δύο ή περισσότεροι ασθενείς που περιμένουν μεταμόσχευση, πώς μπορούμε να αποφασίσουμε ποιος θα πρέπει να λάβει το μόσχευμα; Όταν εντοπίσουμε γενετικές ανωμαλίες σε ένα έμβρυο, πώς μπορούμε να αποφασίσουμε εάν θα πρέπει ή όχι να γίνει έκτρωση; Πώς διαχειριζόμαστε έναν ασθενή που έχει σοβαρές αναπηρίες ή βρίσκεται σε κώμα ή υποφέρει από φρικτούς πόνους;

Η ιατρική χρησιμοποιεί τα 'Ποιοτικά προσαρμοσμένα έτη ζωής' (ΠΠΕΖ), μια μέθοδο που πολλαπλασιάζει τα χρόνια που μπορεί να ζήσει ένας άνθρωπος με το τι ποιότητα ζωής θα έχει αυτά τα χρόνια, όπου ένα (1) είναι η ποιότητα ζωής ενός υγιούς ατόμου και μηδέν (0) η ποιότητα ζωής τη στιγμή του θανάτου. Το πρόβλημα με αυτή τη μέθοδο

είναι το πώς μπορούμε να ορίσουμε ότι μια ζωή έχει τη σωστή ποιότητα και κατ'επέκταση και τη σωστή αξία, και ποιος είναι ο υγιής άνθρωπος που θα τον πάρουμε ως βάση. Πολλά έχουν γραφτεί πάνω σε αυτό το θέμα, αλλά, σε γενικές γραμμές, αυτή η θεώρηση υποστηρίζει ότι η ζωή έχει αξία όταν μπορεί να έχει κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως αυτογνωσία, αυτονομία, ικανότητα επικοινωνίας, έλλειψη πόνου, απουσία αναπηριών. Καλή φυσική κατάσταση, δηλαδή.

Θεωρώντας τη ζωή από αυτή την οπτική γωνιά, παρατηρείται πως δεν είναι η ζωή αυτή καθαυτή που έχει αξία, αλλά οι διάφορες ικανότητες που αυτή μπορεί να υποστηρίξει. Αυτό που έχει αξία δηλαδή δεν είναι εάν κάποιος είναι 'εν ζωή', αλλά τι μπορεί να κάνει με αυτή τη ζωή του.¹⁰⁻¹² Οπότε δεν είναι μόνο οι γιατροί που παίρνουν τέτοιου είδους αποφάσεις για τους άλλους, αλλά και οι ίδιοι οι ασθενείς πολλές φορές υποστηρίζουν, ανάλογα με τα δικά τους πιστεύω, ότι η ζωής τους δεν έχει πλέον αξία και ζητούν τον τερματισμό της.¹³

2.4. Όταν το σώμα δεν μπορεί να υποστηρίξει άλλο τη ζωή

Τέταρτη και τελευταία απάντηση στο ερώτημα «πότε» είναι: όταν το σώμα δεν μπορεί πλέον να υποστηρίξει τη ζωή χωρίς τεχνητά μέσα. Αυτή η απάντηση αφορά περιπτώσεις όπου κάποιος μπορεί να διατηρηθεί στη ζωή μόνο με τη βοήθεια τεχνητών μέσων (π.χ., κάποιος που βρίσκεται σε επίμονη φυτική κατάσταση), ή όταν 'η επιστήμη σηκώνει τα χέρια ψηλά', όταν δηλαδή οποιαδήποτε άλλη θεραπεία είναι μάταιη. Δεν υπάρχουν *απολύτως* αντικειμενικά κριτήρια που μπορούν να καθορίσουν με ακρίβεια πότε πρέπει να σβήσουμε τον αναπνευστήρα ή να σταματήσουμε κάθε θεραπεία. Υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων που ξύπνησαν μετά από χρόνια σε κώμα και περιπτώσεις όπου πειραματικές θεραπείες επανέφεραν ανθρώπους από το χείλος του θανάτου.^{14,15}

Επίσης, τα κριτήρια για το πότε μία θεραπεία θεωρείται μάταιη εξαρτώνται και από ιστορικούς, κοινωνικούς, και γεωγραφικούς παράγοντες, και όχι μόνο από κλινικούς. Πριν μερικές δεκαετίες ένα παιδί που γεννιόταν πρόωρα, στην 26^η εβδομάδα παραδείγματος χάρη, είχε ελάχιστες πιθανότητες να επιβιώσει. Σήμερα, λόγω της τεχνολογικής ανάπτυξης, τα παιδιά αυτά μπορούν να επιβιώσουν και πολλά από αυτά να ζήσουν μια υγιή και φυσιολογική ζωή. Φυσικά αυτό ισχύει κατά κύριο λόγο μόνο σε χώρες του αναπτυγμένου κόσμου. Σε πολλές χώρες της Αφρικής και της Ασίας, η βρεφική θνησιμότητα παραμένει υψηλή.¹⁶ Επιπλέον, ακόμα και σε χώρες του αναπτυγμένου κόσμου, η οικονομική ή/και κοινωνική κατάσταση του ασθενούς

και της οικογένειάς του μπορεί να επηρεάσουν ή και να καθορίσουν τι θεωρείται μάταιη θεραπεία (π.χ. κυρίως σε χώρες που δεν υπάρχει εθνικό σύστημα υγείας). Συνεπώς, αυτό που ονομάζουμε 'αξία της ζωής' ορίζεται ανάλογα με το πού βρισκόμαστε ιστορικά και κοινωνικά. Ακόμα κι ένας γεωγραφικός παράγοντας μπορεί να ορίζει πότε μια θεραπεία είναι μάταιη ή όχι, τι θεωρούμε 'αξία' του ανθρώπου και αν πρέπει να την υποστηρίξουμε ή όχι. Είδαμε πριν πως τα ΠΠΕΖ προσπαθούν να προσδιορίσουν την αξία της ζωής ως μία μετρήσιμη μονάδα. Εδώ βλέπουμε πως η αξία της ζωής αλλάζει ανάλογα με τις ιστορικο-κοινωνικές και γεωγραφικές συνθήκες. Ποια από τις δύο θεωρήσεις είναι σωστή, ή πιο κοντά στην αλήθεια; Τί είναι πιο αποδεκτό;

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο σκοπός της παρουσίασής μου ήταν αρχικά μια προ-

σπάθεια να κατανοήσουμε την ερώτηση «Πότε πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος;» Μέσα από μια σειρά τεσσάρων πιθανών κοινών απαντήσεων που έχουν δοθεί (όταν έρθει η ώρα του, όταν δεν επιθυμεί να ζήσει άλλο, όταν η ζωή δεν έχει πλέον αξία, όταν το σώμα δεν μπορεί να υποστηρίξει πλέον τη ζωή), ρίξαμε μια γρήγορη ματιά σε ανθρωπολογικά, φιλοσοφικά, αλλά και κοινωνικά ερωτήματα και έννοιες, οι οποίες ίσως μας βοηθήσουν να δομήσουμε τα επιχειρήματά μας για το τι, τελικά, οφείλουμε να πράξουμε. Είναι εμφανές πως διαφορετικές θεωρήσεις αναφορικά με την έννοια του ανθρώπου και την αξία της ζωής, οδηγούν σε διαφορετικές απαντήσεις. Για να αποφασίσουμε ποια από αυτές τις θεωρήσεις οφείλουμε να ακολουθήσουμε, θα πρέπει να προχωρήσουμε πέρα από τον τομέα της κανονιστικής ηθικής, στο χώρο της μεταηθικής και μεταφυσικής πραγματείας. Αυτό μπορεί να αποτελέσει το θέμα μιας επόμενης παρουσίασης.

ABSTRACT

Philosophers' answer: Four possible answers: when time has come; no wish to live anymore; not worth living; body cannot sustain life

A. KERASIDOU

The Ethox Centre, Nuffield Department of Population Health, University of Oxford, Oxford, UK

Archives of Hellenic Medicine 2016, 33(Suppl 1):30–34

What does the question "when should a person die?" actually mean? How the verb 'should' ought to be understood in this context? In this presentation I start by focusing on the term 'should'. I argue that the verb 'should' can be understood as signifying necessity (logical or natural) or obligation. Based on this primary analysis, I go on to propose four different answers to the question "when should a person die?": 1) When his/her time has come; 2) when he/she does not wish to live anymore; 3) when his/her life is not worth living; and, 4) when the body cannot sustain life anymore.

Key words: euthanasia, good death, sustainable life, worth living, when should we die (WSWD), wish to live

Βιβλιογραφία

- BRUDER K. Necessity and Becoming in Nietzsche. *J Br Soc Phenomenol* 1983 14:225–239
- STROUD B. Wittgenstein and Logical Necessity. *The Philosophical Review* 1965 74:504–518
- MONTAGUE R. Logical necessity, physical necessity, ethics, and quantifiers. *Inquiry* 1960 3:259–269
- SOLOMON RC. Nietzsche on Fatalism and "Free Will". *The Journal of Nietzsche Studies* 2002 23:63–87
- RISSE M. Nietzsche's "Joyous and Trusting Fatalism". *International Studies in Philosophy* 2003 35:147–162
- NIETZSCHE F, LARGE D. *Twilight of the Idols*. Oxford University Press, Oxford 1998
- KANT I. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Reclam, Stuttgart 1986
- LOCKE J. An Essay Concerning Human Understanding (1690). In: Woolzley AD, editor. Collins, Glasgow 1964
- O'NEILL O. *Autonomy and trust in bioethics*. Cambridge University Press, Cambridge 2002
- HARRIS J. *The Value of Life: An Introduction to Medical Ethics*. Routledge, London 1985
- HARRIS J. The Right to Die Lives! There is no Personhood Paradox. *Medical Law Review*. 2005 13:386–392
- KUHSE H, SINGER P. *Should the baby live?: the problem of handicapped infants*. Oxford University Press, Oxford 1985

13. HARWOOD DG, SULTZER DL. "Life is not worth living": hopelessness in Alzheimer's disease. *J Ger Psych Nneurol*. 2002 15:38–43
14. MATSUDA W, MATSUMURA A, KOMATSU Y, YANAKA K, NOSET. Awakenings from persistent vegetative state: report of three cases with parkinsonism and brain stem lesions on MRI. *J Neurol Neurosurg Psych*. 2003 74:1571–1573
15. Gene editing saves girl dying from leukaemia in world first. *New Scientist*. 2015: November 5
16. WHO. *Infant mortality*. World Health Organization, Geneva 2016

Corresponding author:

A. Kerasidou, The Ethox Centre, Department of Population Health, Old Road Campus, University of Oxford, OX3 7LF, Oxford, UK,
e-mail: angeliki.kerasidou@ethox.ox.ac.uk

.....